

KUBINYI ANDRÁS

Csepel áttelepítése az 1838-as árvíz után

A Tanulmányok Budapest múltjából előző kötetében foglalkoztunk Csepel XVIII. századi és a XIX. század eleji népességével. Most a község életére nézve olyan nagyon fontos áttelepülést kívánjuk ismertetni.

Ha mai térképen megkeressük Csepelt, fővárosunk legtekintélyesebb ipari elővárosát, azonnal feltűnik a városközpont szabályos települése. Ez, a derékszögben érintkező utcákból és középben a legfontosabb középületeket tartalmazó térből álló terület nyilvánvalóan igazolja, hogy mesterséges telepítés történt. Valóban, Csepel eredetileg nem itt épült. A régi Csepel még a XIX. század első felében is ősi helyén állott, a Dunának Budafokkal átellenben fekvő partján.¹ A falu népe, miként a térkép is mutatja, hosszú, egysoros utcában élt. Fekvése a falut Buda felé fordította, bár a század első negyedétől egyre inkább a Pesttel való kapcsolatok lesznek döntők, ahogy erre már az 1828-as összeírás is rámutat.² Nemsokára megváltozik azonban a helység földrajzi fekvése, és ez még közelebb hozza Csepelt Pesthez.

Ezt a változást a Pest életében is oly szomorúan nevezetes 1838. évi árvíz hozta meg. Az árhullám ez év március 10-én érte el a Csepel-szigetet, és keresztül tört a gátakon is. A lakosság még néhány napig védekezett a gátak kijavításával, és új gátak emelésével, de 14-én az ár percek alatt elöntötte a falut.³ A lakosság a falu mögött elterülő, szárazon maradt dombokra menekült. A csepeli katasztrófa híre hamarosan elterjedt, és a hatóságok igyekeztek mindent megtenni a végveszélyre jutott község lakóinak érdekében. József nádor intézkedésére egy gőzhajó élelmiszert szállított a megszorult csepelieknek. A hajóval Széchenyi István gróf is meglátogatta a falut.⁴ Az árvíz szerencsére nem követelt emberáldozatot, még az állatállományt is sikerült néhány disznó kivételével megmenteni,⁵ azonban a helység 114 házából 106 teljesen elpusztult, és a megmaradt 8 épület is összeomlás előtt állott.⁶ Tönkrement a lakosság ingóságainak egy része is. A hatalmas, 94,7%-os kár⁷ miatt a község és az uradalom vezetősége arra gondolt, hogy nem engedi kitenni a falut újabb árvízveszélynek, és ezért nem járult hozzá a leomlott falu eredeti helyén történendő új felépítéséhez. A község vezetői az uradalomhoz fordultak, hogy az ármentes területeken kapjanak új falu-helyet. Az uradalom ki is jelölte az urasági juhaklak melletti, az árvízről mentesen maradt területet a község részére.

A lakosság egy része azonban megtagadta az átköltözést és megkezdte az építkezést az elpusztult falu helyén. Valószínűleg a tervek szerint a falu szélére kerülő zsellérek jártak ebben az élen. A község előljárósága az ellenszegülők ellen a vármegyéhez fordult segítségért.⁸ A megye 1838. augusztus 14-i kisgyűlésében tárgyalta meg a csepeliek kérvényét, és az ügy elintézésére bizottságot küldött ki. Ez a bizottság három táblabíróból, a megyei főügyészből, továbbá a járási főszolgabíróból és esküdtjéből állott.⁹ A bizottság meglepően rövid idő alatt, nyilván a földesúri jogokat gyakorló ráckevei királyi uradalom vezetőségének kérésére, elvégezte feladatát, és már augusztus 27-én megtette jelentését a vármegyének.¹⁰ A jelentés elöadja, hogy az uradalom az új helyen az egésztelkeseknek 1600, a féltelkeseknek 800, míg a házas zselléreknek 400 négyzetölbelsőséget ad, mivel pedig ez az ügy „az Uradalomnak és a lakoságnak egész megegyezésével” lett elintézve (azaz a falut kormányzó gazdag parasztok megegyeztek a földesúrral), a kijelölt új helyen „az építés hozzá fogásához a lakosokat utasítottuk”.¹¹ Bár ez a határozat elsősorban a telkesek érdekeit szolgálta, azáltal, hogy a falut a továbbiakban kivonta az árvizek hatása alól és közelebb hozta Pesthez, végsősorban az egész falu érdekének is megfelelt.

Az építkezést az uradalom mérnöke által felmért területen már 1838-ban megkezdték. A ráckevei uradalom levéltárában több térkép maradt fenn, amely az építésre vonatkozik. Ezekből kiderül, hogy a falut két utcára tervezték, a közepén egy nagy térrel. A tér közepén a templom helyét jelölték ki,¹² míg tőle északra és délre az uradalomnak, illetőleg a plébániának, községháznak és iskolának mértek ki telkeket. A templomtéren osztották ki a templomhelytől keletre és nyugatra a három-három egésztelkes házhelyet. A féltelkesek házhelyeiket a falunak a két megnyitandó utca által közrefogott területén kapták még. A zselléreknek kiosztott terület a falu szélére, az utcáknak a határ felé eső oldalára, szembe a féltelkesekkel jutott. 39—39 házhelyet osztottak ki nekik (30—32. kép). Ezek szerint kiosztottak összesen 6 egésztelkes és 32 féltelkes jobbágy- és 78 zsellér-házhelyet. Összehasonlításul érdemes megjegyezni, hogy 1835-ben 5 egésztelkes, 32 féltelkes jobbágy, és 76 házas zsellér-háztartás volt Csepelen, míg a következő évtizedben, 1846-ban 4 egész és 34 féltelkes jobbágy mellett 74 házas zsellér háztartást írtak össze.¹³ A község vezetősége, miként ezek az adatok mutatják, nem gondolt a háztalan zsellérek megsegítésére, nekik nem tette lehetővé a házépitkezést. 1835-ben a háztalan zsellér háztartások száma 16, míg 1846-ban 36 volt.

A házhelyek kiosztásával egy időben került sor a szérűk (Trättplatz) kijelölésére. Külön szérűket jelöltek ki az uradalomnak, a papnak és a községnek mint jogi személynek. A szérűk a falu keleti oldala mellett húzódtak végig, a nyugati oldalon csak az ottani egésztelkes jobbágyok házhelyei mögött volt szérű. Ez a beosztás talán a széliránnyal volt kapcsolatban (31. kép). Éppen azért, mert a falu nagyon ki volt téve a szelek hatásának, 1848-ban a falu szélirányba eső (nyugati) oldalára egy valamivel több, mint tízholdas erdőt telepítenek¹⁴ (33. kép). Ezzel megszűntek a nyugati szérűk.

A házhelyek elosztási módja, mint az az eddigiekből kitűnik, elsősorban a gazdag parasztság érdekeit szolgálta. Az egészszelkes jobbágyok kisajátították maguknak a főteret, ahol a zsellérékénél négyszer nagyobb házhelyeiket osztatták ki maguknak. A zsellértelepülés, ahogy ez általában az új alapítású falvakban szokásos, kiszorult a falu szélére. A telekosztásnál csak igen kevésbé voltak tekintettel a nemzetiségi különbségekre. A tizennégy illír féltelkes jobbágy közül — igaz, hogy nagy részük — tizenegy család a falu déli, középső háztömbjében kapott házhelyet, de ebben a háztömbben is voltak rajtuk kívül németek (öt család). A többi három család az északi háztömbben kapott házhelyet. A viszonylag sokkal kisebb illír zsellérség is a falu déli részében települt meg. Itt azonban keveredve voltak a német zsellérekkel, akik közt kisebbséget alkottak. Ez a telepítési beosztás is valószínűsíti azt, amit már más helyen megállapítottunk, hogy a nemzetiségi ellentétek ebben a korban lassan elveszítik jelentőségüket, hogy ehelyett a jobbágy—zsellér ellentétek éleződjenek ki.¹⁵

Az építkezés gyorsan megindult. Egy 1839. október 25-i keletű térkép szerint a falu nagy része már beépült (31. kép). Mivel a telkek keskenyebb végükkel fordultak az utcákra, a házakat is így építették. Így az egyes házak keskenyebb része tekintett az utcákra, hosszabb felük pedig elnyúlt a telekhatár mellett a telek vége felé. A házak utcára tekintő homlokzata általában nem sokban különbözött a jobbágy- és zsellérportáknál; azonban az előbbieket sokkal mélyebben nyúltak be a telek belsejébe, mint az utóbbiak.

A templom, az uradalmi épületek, a plébánia, iskola és községháza ekkor még nem épült fel, de a hat egészszelkes jobbágy háza közül csak egy nem készült el. A 32 féltelkes-ház közül 26 már állott, kettőt éppen építettek, és csak négy nem készült el. Ezzel szemben 19 zsellérház építése még elmaradt a 78 közül. Talán éppen a zsellérek közt kell keresnünk az áttelepülés ellenzőit, hiszen új ház építéséhez nyilván pénzre volt szükségük, ami hiányzott, — míg a régi házak újjáépítése sokkal olcsóbb lett volna.

A község élete ezentúl már az új faluban folyt. A század második felében már általánosan ismert a község rendezett, szép települése.¹⁶ Magaslati települése miatt mentve maradt a későbbi árvizektől, így az 1876. évitől is.¹⁷

J E G Y Z E T E K

¹ *Kubinyi A.*, Csepel népessége a XVIII. században és a XIX. század első felében. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959, 229. old. és 4. kép.

² Uo. 242.

³ *J. Trattner*, Der Eisgang und die Ueberschwemmung der Donau in Ungarn in März 1838. 109—110. — Budapesti 2. sz. Állami Levéltár. Közgyűlési iratok. 1838. 1. 1111.

⁴ Gróf Széchenyi István összes munkái. XIV. köt. Bp. 1937, 169. Széchenyi—naplója szerint — márc. 17-én ment Csepelre, míg *Trattner* úgy tudja, hogy 19-én (i. m. 111). *Trattner* valószínűleg a megye által küldött segélyhajóval téveszti össze a Széchenyit szállító hajót, amaz ugyanis valóban márc. 19-én érkezett a faluba 600 kenyérrel. Ezzel a hajóval Eckstein Rudolf szolgabíró utazott Wenckheim Lászlóval. (Bp. 2. sz. Áll. lt. Közgyűlési iratok. 1838. 1. 1091. Eckstein jelentése.)

⁵ Lásd az előző jegyzetben idézett szolgabírói jelentést.

⁶ Főszolgabírói jelentés márc. 24-ról: Bp. 2. sz. Áll. lt. Közgyűlési iratok 1838. 1. 1141; lásd még: uo. 1838. 1. 1177 (a vármegye jelentését a helytartónácshoz). — Ezzel szemben *Trattner* azt állítja (i. m. 109), hogy 111 házból 105 pusztult el. Ezt veszi át: *Némethy K.*, A pest-budai árvíz 1838-ban. Bp. 1938, 214.

⁷ *Némethy i. m.* 213—215.

⁸ Bp. 2. sz. Áll. lt. Közgyűlési iratok. 1838. 1. 3966.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 1839. 1. 6378.

¹¹ Ez a beosztás különbözött az urbáriumban lefektetettől. Akkor az egyes telkekhez nem járult egyforma belsőség. Bár a jobbágytelkek illetőségéül járó belsőség akkor viszonylag nagyobb volt a zselléreknek kiosztottnál (*Kubinyi i. m.* 234), ezt most sem vesztették el, mert a régi falu helyét kertként hasznosíthatták tovább. — Országos Széchényi Könyvtár. Térképtár. Kataszteri térképek, Csepel.

¹² A templom csak a század második felében épült fel. (*Perényi J.*, Csepel. Megjelent a Csepelsziget községei c. könyvben, amely egyik kötete a Ladányi Miksa szerkesztésében kiadott Magyar városok monográfiái c. sorozatnak. Bp. 1934, 53.) Érdekes, hogy az újonnan felépített Csepel szabályos alaprajza szinte teljesen meg egyezik a múlt századi kamarai telepítések alkalmával épült falvakéval. Valószínűleg títustervek voltak a faluépítésre, és a ráckevei királyi családi uradalom mérnöke egy ilyent használt fel. Vö. pl. Szépfalu (Schoendorf) alaprajzával: *Hóman—Szekfű*, Magyar történet. 2. kiad. IV. köt. Bp. 1935, 432—433; Magyar művelődéstörténet. Bp. é. n. IV. köt. 182.

¹³ *Kubinyi i. m.* 244.

¹⁴ Bp. 2. sz. Áll. lt. Pest megyei lt. 133. sz. úrbéri per. A község 1848. márc. 12-én kelt reverzálisa.

¹⁵ *Kubinyi i. m.* 239. — Úgy látszik, hogy a jobbágyfelszabadítást közvetlenül megelőző időkben a parasztek közötti nemzetiségi, vallási és jogi ellentétek lecsillapodnak, hogy helyet adjanak a gazdasági ellentéteknek (jobbágy és zsellér). Előbbiek szítása nyilván a földesurak érdeke volt. — Vö. még: a hegyaljai Tállyán a XIX. század második negyedében eltűnik a parasztnemesek és mezővárosi polgárok közötti ellentét, hogy helyt adjon a jómódú szőlőbirtokosok és a zsellérek ellentétének. *Kubinyi A.*, Tállya mezőváros levéltára. Levéltári Közlemények XXVI (1955) 88. old. 32. jegyzet.

¹⁶ *Galgóczy K.*, Pest, Pilis és Solt tv. e. megye monographiája. III. köt. Bp. 1877, 18.

¹⁷ Uo. — A lakosság száma a század 70-es éveiben már 1604, tehát alig három évtized alatt majdnem megkétszereződött.

A. Kubinyi

DIE ÜBERSIEDELUNG CSEPELS NACH DEM HOCHWASSER]
IM JAHRE 1838

Csepel, die bedeutendste industrielle Vorstadt Großbudapests, stand zu Beginn des vorigen Jahrhunderts noch nicht an seinem heutigen Platz. Das alte Csepel erhob sich auf mittelalterlichen Überresten am Ufer der Donau gegenüber von Budafok. Seine Verlegung an seinen heutigen Ort hing mit einer großen Naturkatastrophe zusammen. Am 14. März 1838 wurde das Dorf von der Donau überschwemmt und obzwar Menschenleben nicht zu beklagen waren, standen nach der Überschwemmung von den 114 Häusern des Dorfes 106 völlig in Trümmern. Die Domäne von Ráckeve (der Gutsherr) und der Dorfvorstand beschlossen daher, das Dorf an einer anderen, von Überschwemmungen nicht bedrohten Stelle neu aufzubauen. Man wählte ein von der Donau entfernteres, mehr im Inselinneren und höher gelegenes Gebiet für das neue Dorf, das auf diese Weise näher an Pest heranrückte. Das neue Dorf wurde in regelmäßiger Form angelegt, die Hausgründe kamen entsprechend den wirtschaftlichen Verhältnissen der Einwohnerschaft unter dieselben zur Verteilung. Der Fronbauer mit ganzem Fronhof erhielt ein viermal so großes, jener, mit halben Fronhof ein doppelt so großes Grundstück wie der Häusler. Die Hausgründe der Fronbauern wurden in der Mitte des Dorfes, die der Häusler am Dorfrand ausgemessen.

SEENGER ERVIN

Levél Buda 1849. évi ostromáról

Budavára 1849 májusi felszabadító ostromának néhány napját írja le az alább közölt naplószerű levél, amely a szemtanú közvetlenségével rajzolja meg az ostromlott vár felszabadulását megelőző napjainak életét.

A levélnek — személyi vonatkozású részek mellőzésével — csupán a várostörténetileg jelentős részeit közöljük fordításban, a teljes német nyelvű szövegét az olvasó a függelékben találhatja. Írója, Glasz Anna, egyébként ismeretlen budavári lakos, címzettje pedig Andrassy Ignácné, szül. Végh Mária Martonvásáron. A levélben leírt események előzményei amúgy is ismeretesek, ezért csak röviden vázoljuk a következőkben.

1849 áprilisában a magyar seregek győzelmes előnyomulása az osztrák hadvezetőséget arra kényszerítette, hogy hadműveletei során Pest-Budát is kiürítse. A kiürítés — a Vár kivételével — a hajóhídnak április 24-én Welden Ferenc tábornagynagy parancsára történt felgyújtásával be is fejeződött. Annak ellenére, hogy a hajóhíd pusztulása a testvérvárosok között a kapcsolatot megszüntette (a Lánchíd ugyan már készen állott, de még nem nyitották meg hivatalosan), a lakosság lelkesedése leírhatatlan volt, azt hitték ugyanis, hogy az osztrákok a Várat is feladják. Az öröm sajnós korainak bizonyult, mert Hentzi várparancsnok felhívta a lakosságot, hogy két hónapra elegendő élelmiszerral lássa el magát, ebből természetesen mindenki a Vár ostromára következtetett.

Május 4-én északi és nyugati irányból meg is jelentek az első magyar csapatok. Görgey felszólítja Hentzit a Vár átadására, amit Hentzi azonnali válasza megtagad. Megkezdődik a Vár lövetése, amint május 11-én kelt levelünk írója egy hétre visszaemlékezve írja:

„...Nyolc nappal ezelőtt, tehát 4-én délben félelmetes ágyúzás indult meg és 24 órán keresztül megszakítás nélkül tartott, egészbenvéve 6 napon át, néhány megszakítással.”

8-án Görgey újból tüzet indít a Vár ellen. „A legborzalmasabb azonban a 8-ról 9-re virradó éjszaka volt, amikor a Várat izzó golyókkal lötték, amelyek közül egyik az Uri utcában egy nagy házat gyújtott fel, ami földig le is égett. Már előzőleg több ház — köztük a királyi palota — kigyulladt, (a tüzet) azonban szerencsésen megfékezték.”

Hentzi megfogadta, hogy ezt a bombázást Pest lövetésével fogja megtorolni. Erről a Március Tizenötödike ezt írja: „Iszonyú hajnalra ébredtünk . . . a gyáva Hentzi bosszúból Pestet kezdé lövetni s reggeli 4 órától 6 óra utánig repült golyó, bomba, gránát, srapel és röppentyű